

VELIMIR VESELINOVIĆ (ur.)

Knjiga na koncizan i vrlo pristupačan, ali znanstveno utemeljen način skreće pozornost na fenomen pojave populizma u politici i društvu. Pisana je na način da može biti pristupačna i široj čitateljskoj publici koju zanima populizam kao „tanka“ politička ideologija ili političko-komunikacijski stil, odnos populizma i suvremene liberalne demokracije, nacionalizma, društvenih medija i osobito djelovanje populističkih aktera u nacionalnim stranačkim sustavima te Europskoj uniji. Djelo je znanstveno relevantno za istraživače iz područja društvenih i humanističkih znanosti. Tema dosad kod nas nije obrađivana u smislu uredničke knjige. Relevantnost istraživanja fenomena populizma leži u činjenici da je riječ o suvremenoj temi/fenomenu kojoj je europska i svjetska politologija u posljednjih nekoliko desetljeća posvetila znatan interes, a praksa permanentno ukazuje na potrebu daljnje višeslojne analize.

prof. emer. dr. sc. Davor Rodin

Društveni interes za objavljivanje ovoga djela leži u činjenici što je riječ o prvoj uredničkoj knjizi na temu populizma. Hrvatska politologija pokazala je određeno, zasad nedovoljno zanimanje za istraživanje fenomena populizma iako je riječ o temi koja u međunarodnoj politološkoj literaturi ima veliki broj istraživača. Namjera ove uredničke knjige je popunjavanje tih praznina kako bi se čitatelji i akademska javnost upoznali s fenomenom populizma kroz teorijsku i empirijsku dimenziju. Dakle, djelo je ne samo relevantan znanstveni prilog sagledavanju pojave populizma u Hrvatskoj, Europi i svijetu, nego može biti i znatan poticaj za daljnja istraživanja.

prof. emer. dr. sc. Smiljana Leinert Novosel

POPULISTIČKI DUHOVI VREMENA I IZAZOVI DEMOKRACIJI

STUDIJE O POPULIZMIMA

Riječ je o znanstvenome uredničkom djelu koje sadrži 20 znanstvenih radova istaknutih istraživača čiji je interes populizam. Znanstveni radovi uspješno se u knjizi međusobno dopunjuju te zajedno čine koherentnu cjelinu. Izvorni znanstveni doprinos osobito je vidljiv u radovima o nazočnosti populizma u suvremenoj hrvatskoj političkoj povijesti, o čemu se dosad nije pisalo i raspravljalo u domaćoj politološkoj literaturi. Nadalje, izvorni znanstveni doprinos jasno se očituje i u prvome poglavlju knjige, koje se bavi teorijskom dimenzijom populizma, gdje se raspravlja o populizmu i nacionalizmu, ljevici te religiji, o čemu također nema znanstvenih radova. U konačnici, studije slučaja populizma u zemljama bivše Jugoslavije, EU-a, SAD-a, Kanade i Turske zaokružuju cjelinu knjige i mogu poslužiti za komparativne analize populizma i poticaj za daljnja istraživanja. U tome smislu ova urednička knjiga u analiziranim dimenzijama zadovoljava kriterije izvornosti doprinosa ovakve analize hrvatskoj politologiji.

prof. dr. sc. Ondelko Milardović

VELIMIR VESELINOVIĆ (ur.)

POPULISTIČKI DUHOVI VREMENA
I IZAZOVI DEMOKRACIJI

VELIMIR VESELINOVIĆ (UR.)

POPULISTIČKI DUHOVI VREMENA
I IZAZOVI DEMOKRACIJI

STUDIJE O POPULIZMIMA

ZAGREB, 2021.

Nakladnik
Despot infinitus d. o. o.
Zagreb, Uskopska ulica 9
www.despot-infinitus.com
www.mojaknjizara.hr

Za nakladnika
Zvonimir Despot

Izvršni urednik
Danijel Tatić

Lektura i korektura
Lucija Kobić - Despot infinitus d. o. o.

Prijelom i priprema za tisak
Alan Prikratki – Despot infinitus d. o. o.

Naslovnica
Dražen Štebih

Recenzenti
profesorica emerita dr. sc. Smiljana Leinert Novosel
profesor emeritus dr. sc. Davor Rodin
prof. dr. sc. Anđelko Milardović

Tisak
Liberi print j.d.o.o.
Zagreb, Ulica Drage Gervaisa 8

ISBN

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

© Despot infinitus d. o. o., Zagreb, 2021.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati i na bilo koji način reproducirati bez pismenoga dopuštenja nakladnika

Objavlivanje knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Zoran Lutovac¹

Populizam u Srbiji

Sažetak:

U tekstu se govori o populizmu u Srbiji kao dominantnoj pojavi od rastakanja SFRJ sa kratkim osvrtima na period koji mu prethodi. Srpski populizam je postao dominantna pojava u vreme vrhunca krize Jugoslavije i jačao je posle njenog rastakanja, da bi tek u vreme posle demokratskih promena bio u drugom planu ali samo do ponovnog dolaska na vlast glavnih aktera iz 90-tih. I na primeru Srbije se pokazuje da se privlačnost populizma zasniva na: pozivanju na neposredno sprovođenje volje naroda i jednostavnom narodnom govoru, porukama o ujedinjenju naroda ili homogenizaciji oko nekih važnih tema, na antielitističkim stavovima, odnosu nepoverenja prema otuđenim državnim i društvenim institucijama i tvrdim stavovima prema „opasnim drugim“. Pokazalo se da i u Srbiji kroz različita razdoblja funkcioniše eklektički spoj elemenata različitih ideologija koji su neretko protivurečni ali sa glavnim obeležjima koja su konstanta: veličanje naroda, antagonistički otpor prema elitama i “drugima” koji ugrožavaju državu i(li) naciju.

Jaz između demokratskih ideala i stvarnog funkcionisanja demokratije u Srbiji je predubok i preširok da bi se mogla očekivati korektivna uloga populizma. Ako se tome doda ekonomska i politička kriza koja nije incident ili prolazna pojava, nego gotovo stalno stanje stvari, onda je socijalno-ekonomski kontekst povoljna okolnost za razvoj populizma i svega negativnog što ga prati. Tu nema prevelike napetosti između liberalnih i demokratskih elementata političkog poretka, jer se liberalno tek razvija, a demokratsko se pojednostavljeno tumači i praktikuje kao apsolutno pravo većine da u ime naroda sprovodi svoju volju ne uvažavajući prava i stavove političke manjine.

Ključne reči: populizam, Srbija, vođa, narod, elite, “opasni drugi”

U savremenoj literaturi populizam se razmatra kao politički stil, način javnog komuniciranja, kao politički diskurs, slabo utemeljena ideologija, politički pokret, strategija ili omnibus koncept (Pappas, 2016). Polazeći od definicija populizma kao slabo utemeljene ideologije (Mude, 2007) populizam u ovom radu posmatra se kao jedna vrsta ideološke mape koja građanima olakšava snalaženje u političkom prostoru, kao slabo utemeljena ideologija koja u središtu svog učenja ima ideju da bi politika trebalo da bude odraz volje naroda, ideju koja *čistom i moralnom* narodu suprotstavlja *korumpiranu elitu* i “*opasne druge*”, “*druge*” koji svojim delovanjem ugrožavaju ili narušavaju prava i vrednosti naroda (Lutovac, 2018).

¹ Upravnik Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu

Populizam u novijoj političkoj istoriji Srbije – koreni i oblici ispoljavanja

Savremeni populizam u Srbiji izrastao je u nedrima “mekog” totalitarnog poretka, zasnovanog na “isključivom pravu komunista na političko organizovanje, na vladajućoj ideologiji marksizma-lenjinizma i dominaciji državne (društvene) svojine nad glavnim sredstvima za proizvodnju i marginalizaciji privatne svojine kao osnove ekonomske nezavisnosti građana prema vlasti” (Popov, 1993: 26). U vreme vrhunca jugoslovenske krize u drugoj polovini 80-tih godina XX veka postao je dominantna politička pojava.

Nastao na tekovinama “partizanskog populizma” sa geslom *Smrt fašizmu sloboda narodu*” populizam se u “mekom” totalitarnom poretku *Druge Jugoslavije* svodio na “puki ritual vladanja u ime naroda, bez mogućnosti političkog konstituisanja naroda”. U ideološko-propagandne svrhe se razvija narativ o *radnom narodu* sve do ustavne kategorije, a povremeno se na ulicama i trgovima “spontano” okupljaju *narodne mase* koje iskazuju lojalnost režimu i vođi (Popov, 1993: 25).

Politička upotreba naroda korišćena je za učvršćivanje sistema vladavine u jednopartijskoj državi. S obzirom na činjenicu da nije bilo partijskog pluralizma, kao jedini suparnik vladajućoj eliti Saveza Komunista Jugoslavije (SKJ) javljaju se partijske elite unutar samog SKJ koje zastupaju ideju jačanja republičke državnosti, odnosno nacionalnih identiteta unutar federacije. Ta pojava iz 60-tih godina XX veka dostiže vrhunac donošenjem Ustava od 1974. godine. Federacija slabi u formalnom i faktičkom smislu, a kult ličnosti Josipa Broza bio je stub takve državne tvorevine. Već se moglo naslućivati da će takva zajednica trajati koliko i životni vek predsednika, “najvećeg sina svih naroda i narodnosti” čije se garancije doživotne vladavine ugrađuju u Ustav. Upravo ta ustavna garancija doživotne vladavine ukazuje na razmere kulta ličnosti u mekoj totalitarnoj državi. Kult ličnosti je bio vezivno tkivo takve zajednice, nadomeštao je nedostatak političkog pluralizma, podele vlasti i uopšte demokratskih institucija i procedura, a sve to skupa je određivalo društveno-politički kontekst specifičnog oblika populizma.

Srpski nacionalizam i populizam u ozbiljnijem obliku se javlja i jača na temeljima Ustava od 1974. godine koji je podstakao faktičko stvaranje suverenih republika, osim Srbije (Popov, 1993: 26). “Srbija iz tri dela biće opet cela” bila je parola probuđenog srpskog nacionalizma koji je u neproporcionalnom položaju unutar SFRJ (sa autonomnim pokrajinama, koje druge

republike nisu imale) imao pogonsko gorivo za populističku mobilizaciju protiv elita koje “zanemaruju interese sopstvenog naroda”.

Pored toga, za populističko mobilisanje poslužile su poruke usmerene prema opasnim drugima kojima su se raspirivali strah i mržnja: “Duhovni tvorci nacionalizma nametali su svom narodu verovanje de će bez vlastite nacionalne države nestati, da će ga uništiti neki drugi narodi, a ne samo da ga drugi izrabljuju, eksploatišu” (Popov, 1993: 27). Slogan pesnika Matije Bečkovića koji je prisvojen i instrumentalizovan u javnom diskursu - “Srbi su ostatak zaklanog naroda” - najbolje ilustruje podgrevanje strahova od istrebljenja stvorenih tokom II sv. rata, naročito u Hrvatskoj i BiH.

Na čelu populističkog pokreta i populističke “ideologije” u drugoj polovini 80-tih godina XX veka bio je vođa (Slobodan Milošević) i njemu naklonjeni dominantni državni mediji, što zaokružuje neophodne elemente kojima je definisan populizam. Kontekstualni razlozi za njegovu pojavu bili su: politička i ekonomska kriza totalitarnog poretka koji se rastakao po nacionalnim granicama i duboki jaz između onog kakvim se tadašnja politička zajednica SFRJ predstavljala i toga kakva je suštinski bila. Jednopartijski politički sistem samoupravnog socijalizma i “bratstva i jedinstva” popuštao je pred izmenjenim međunarodnim okolnostima, a naročito posle pada Berlinskog zida

Milošević je dobio većinsku podršku unutar Saveza komunista Srbije kada je “sišao u narod”, a to ispratili i podržali državni mediji koji su počeli da ga podupiru. Pokroviteljski odnos prema Srbima na Kosovu i Metohiji kroz poruku “*Niko ne sme da vas bije!*” medijski je oblikovan u poruku Srbima da su dobili vođu koji brine o celokupnom srpskom narodu, a ne o svojim partijskim privilegijama kako su to činile tadašnje političke elite, njegove partijske kolege. Usledilo je “događanja naroda”, odnosno organizovanje serije mitinga kojima je direktnom obraćanju narodu raščićavao put ka potpunoj dominaciji na političkoj sceni Srbije, dominaciji koja je počivala na empatičnom odnosu prema narodu i oštroj kritici komunističke elite. Populistički recept čiji su osnovni sastojci *eksploatisani narod* i *otuđene elite* uspešno se primenjivao u vreme rastakanja SFR Jugoslavije.

Kao “drugačiji” među komunistima, Milošević je dovodio u pitanje ustaljene političke dogme, počeo direktno da se obraća narodu huškajući ga na “otuđenu političku elitu”. Kada se pojavio odudarao je od standardizovanih partijskih funkcionera i vrlo brzo dobio pažnju i

podršku velikog broja građana Srbije. Zadobio je podršku sa kojom je mogao da menja sve što je bilo za očekivati da se menja posle pada Berlinskog zida: od uvođenja višepartijskog sistema do promene isključive ideologije i načina političke komunikacije. Ali on nije hteo demokratski pluralizam, nije hteo suštinske promene u društvu, nego je koristeći populizam hteo dođe do snažnih poluga vlasti.

Srbija je donela novi Ustav koji nije išao u susret neminovnim promenama, nego je bio odraz pokušaja da se osigura i definiše vlast po meri vođe i njegovih saradnika. Pored toga, zaoštrio je retoriku prema “opasnim drugima”, arhi-neprijateljima. Nacionalizam je koristio kao sredstvo osvajanja vlasti, učvršćavanja na vlasti i kao sredstvo održavanja na vlasti. Vođa i mediji, ključni akteri populističke građevine bili su u dobitničkoj simbiozi. Gradili su je uz pomoć etabliranog Saveza komunista Srbije, kasnije preimenovanog u Socijalističku partiju Srbije (SPS), sa nasleđenom infrastrukturom i privilegovanim položajem u društvu.

Neprikosnoveni vođa koji je osvojio sve poluge vlasti, mogao je da ih iskoristi za početak izgradnje liberalne demokratije, ali to mu nije bio cilj. Umesto višestranačke demokratije ponudio je modifikovani jednopartijski sistem sa Socijalističkim savezom radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) koji je trebalo da bude nestranačka zamena za partijski pluralizam. U stvari, bio je to odraz želje da se odupire promenama, a ne da ih sprovodi u život.

Rastakanje SFRJ i populizam

– veličanje sopstvene nacije i raspirivanje straha i mržnje prema ”drugima”-

”Srpski populizam je postao dominantna pojava u vreme vrhunca krize Jugoslavije i jačao je sa njenim razaranjem, u kom su učestvovali isti ili slični akteri i u drugim delovima Jugoslavije, i svi su došli na vlast” (Popov, 1993: 50).

Ustav, donet 1990. godine u Srbiji, bio je politički odraz potpunog nerazumevanja i opiranja promenama koje su zahvatile međunarodni poredak. Umesto da bude institucionalni temelj opštih promena u društvu, taj Ustav je bio izraz konfuzije, izazvane činjenicom da su glavni protagonisti još uvek bili opterećeni odlazećom ideologijom samoupravnog socijalizma i zaokupljeni ideologijom sve prisutnijeg nacionalizma. Istovremeno pritisnuti demokratijom – „idejom vodiljom dvadesetog veka“, našli su se u identitetskoj i legitimacijskoj zbrci koja se neposredno odražavala na društvo u celini.

Političko nasleđe nije bilo olakšavajući okvir za izgradnju novog političkog i ustavnog identiteta Srbije. Naprotiv, iskustvo socijalističke političke zajednice koja nije počivala na ustavnoj demokratiji bilo je ozbiljna prepreka za temeljne promene. Činjenica da su takvu političku zajednicu označavali kao mekšu i liberalniju varijantu realnog socijalizma, u jednom delu, bila je povoljna, ali je, u drugom delu, bila otežavajuća okolnost. Olakšavajuća, zato što su neki elementi demokratskog liberalnog sveta već bili prodrli u takvu zajednicu, a otežavajuća, zato što je to razblažilo političku i društvenu energiju i spremnost usmerenu ka radikalnim političkim promenama.

Srbija je nasledila stanje nedovršene državnosti (Đinđić, 1988), ali nije prevazišla takvo stanje, nego je nastavila da funkcioniše kao nedovršena država (Dimitrijević, 2003: 57-71) i pored novih međunarodnih i unutrašnjih okolnosti. Drugim rečima, poredak "fasadne" državnosti Jugoslavije nije transformisan u ustavnu demokratiju. Socijalistički poredak Jugoslavije počivao je na volji, ideologiji i snazi komunističke partije, država je bila sredstvo u rukama tog stvarnog suverena², a ustav, zakoni i političke institucije davali su privid uređene države. Jednostranački sistem, upakovan u zavodljivu ideologiju bratstva i jedinstva i samoupravnog socijalizma, bio je politički *perpetuum mobile* za formalno obezbeđivanje legitimiteta Saveza komunista, koji se predstavljao kao garant mira i stabilnosti i odbrane od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja.

Partija populistički produkuje i otklanja strahove

Partija u vreme samoupravnog socijalizma nije samo davala sadržaj ideologiji i institucijama, ona je bila etablirana izvan i iznad sistema koji je sama uobličila i konstituisala. Savez Komunista Jugoslavije (SKJ) uspostavio je takav društveni poredak u kojem se nad-ustavno mesto i uloga partije nije moglo, niti smelo dovesti u pitanje. I kao što je politička participacija građana fingirana putem delegatskog sistema i etabliran politički oksimoron u vidu izbora u okviru jednopartijskog sistema, tako je fingirana i autonomija društvenih aktivnosti putem Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Baš kao i sve od

² "Ne radi se o tome da je država dobila višak suverenosti, nego naprotiv, o tome da u socijalizmu država uopšte nije suverena. Ona je samo sredstvo u rukama istinskog suverena, koji nema status javno-pravne osobe, nego metafizičko-političkog subjekta." Đinđić, Jugoslavija kao nedovršena država. str.171.

javnog značaja i SSRNJ je bio konstrukt partije, velikodušni politički dar građanima koji su mogli na taj način da ispolje pluralizam interesa i kreativnosti.

Bilo je to, u stvari, negiranje autonomije društva, institucionalno kanalisanje kvazi-pluralizma pod kontrolom Saveza komunista Jugoslavije. Partijska kontrola i supervizija nad institucijama, političkim i javnim životom i njena sveopšta prisutnost daju za pravo onima koji kažu da je jugoslovenski socijalizam bio nedemokratski organizovan poredak.³

Populizam je i u socijalističkoj Jugoslaviji delovao kao slabo utemeljena ideologija u simbiozi sa etabliranom ideologijom marksizma-lenjinizma na originalnim temeljima samoupravnog socijalizma i «bratstva i jedinstva». Umesto ustavno-demokratskog koncepta vladavine prava (*rule of law*), u jugoslovenskom socijalizmu uspostavljena je vladavina pomoću prava (*rule by law*), što je bila odlika i istočnoevropskih zemalja realnog socijalizma (Sajo – Losonci, 1993: 327). Pravo je shvaćeno i u praksi tretirano kao jedan od instrumenata za sprovođenje ideološko-političkog konstrukta izgradnje socijalizma, odnosno trasiranje puta ka komunizmu kao društvenom idealu, koje je ideološki uobličila i politički formulisala komunistička partija. U tom smislu, određenje ustava kao najvišeg pravnog akta bilo je samo deklaratorno, jer ustav niti je garantovao prava, niti je ograničavao vlast. Josip Broz Tito i komunistička partija bili su iznad prava i van svih ograničenja. Ustav je predstavljao samo jednu od transmisija suverene moći partije, moći koja sama nije ograničena ustavom (Đinđić, 1988: 42-47).

Tranzicioni postkomunistički populizam

Ustav Srbije 1990. godine donela je jednopartijska skupština Srbije posle populističke "antibirokratske revolucije", koju je izveo Slobodan Milošević u Savezu komunista Srbije (SKS). Srbija je u tom trenutku još uvek bila članica SFRJ i na taj način dala sopstveni doprinos delegitimisanju, ranije faktički već gotovo razvlašćene, savezne države. Republički ogranci nekad moćnog i neprikosnovenog suverena SFRJ, oličenog u SKJ, preuzimali su potpunu kontrolu u federalnim jedinicama odričući se svog (kvazi)levičarskog identiteta i preuzimajući ideologiju nacionalizma u cilju očuvanja sopstvenog legitimiteta. Populizam je

³ Nenad Dimitrijević, pozivajući se na Zorana Đinđića, govori o "nedržavno organizovanom poretku".

bio moćno sredstvo u tranziciji sa jedne na drugu ideologiju, a potom se i u potpunosti stopio sa nacionalizmom.

U skladu s tim, ustav se tretirao kao instrument vlasti, a ne kao najviši pravni akt i društveni ugovor. Umesto da postane temelj raskida sa praksom fasadne ustavnosti i demokratije, Ustav od 1990. godine bio je, pre svega, pokriće vladavine vaninstitucionalno nametnutog centra odlučivanja. I umesto da ograničava vlast i garantuje prava i slobode i postavi temelje ustavne demokratije koja bi se izgrađivala u procesu tranzicije, Ustav od 1990. godine je postao integralni deo novouspostavljene dominacije.

Može se reći da nisu preoštre ocene da Ustav Srbije od 1990. godine nije ispunjavao elementarne konstitucionalne kriterijume pravne države koje odlikuju jednu modernu političku zajednicu. Tu se, pre svega, misli na odsustvo odgovarajućeg tretmana osnovnih ljudskih prava i sloboda, na odsustvo suštinske kontrole i podele vlasti i neadekvatno tretiranje političkih stranaka kao stuba novouspostavljenog višestranačkog sistema i predstavničke demokratije. Tome bi trebalo dodati i uspostavljanje polupredsedničkog sistema, što je narušavalo formalnu ravnotežu vlasti, prebacujući težište ka izuzetno jakom predsedniku države, stubu autokratske vladavine.

Ako se pođe od preovlađujućeg stanovišta da su ustavi, pre svega, instrumenti koji ograničavaju i stavljaju pod kontrolu sprovođenje političke moći (Sartori, 2013: 223), onda se može reći da je Ustav od 1990. godine, u nizu drugih svojih rešenja, rešenja koja se ne tiču samo mesta i uloge predsednika Republike, pokazao protivurečnosti želje vlastodržaca da neograničeno vlada, a da, istovremeno, obezbedi demokratski konstitucionalni privid za tu vaninstitucionalnu vladavinu. Jedno od kontroverznih rešenja bilo je značajno ograničavanje autonomije Kosova i Metohije i Vojvodine, što je predstavljeno kao "ponovno uspostavljanje jedinstvene Srbije". Pokazaće se kasnije da to što je učinjeno, kao i način na koji je to urađeno, biva stalna politička, dnevopolitička, pa i međunarodna tema tokom devedestih godina 20. veka, ali i kasnije, sve do današnjih dana.

U smislu političkog identiteta, Ustav je pokušao da nađe odgovor na protivurečnosti *građanske retorike i nacionalističke ideologije* vlastodržca za koga je pisan: država se etničko-demokratski utemeljuje (preambula), da bi se u normativnom delu (čl. 1 i 2) nedosledno izveo princip građansko-demokratskog suvereniteta. Svakako da pitanje lojalnosti

nacionalnih manjina nije bilo određeno ovim pokušajem ustavnog laviranja između nacionalnog i etničkog, ali ilustrativno pokazuje ideološku i identitesku konfuziju.

Srbija je bila samo jedna od zemalja u regionu i širem geopolitičkom prostoru u kojoj je etničko bilo iznad građanskog, tako da je lojalnost nacionalnih manjina, u svim tim državama, prevashodno bila usmerena ka sopstvenoj etničkoj zajednici ili naciji, tek potom ka državi u kojoj se živi. Osim toga, pripadnicima manjina mnogo je više značilo to kakva je bila praktična politika od toga šta je zapisano u ustavu ili zakonima. Ipak, uz sve što bi se na tu temu moglo reći, činjenica je da je i na konstitucionalnom planu propuštena prilika da se dođe do najšireg konsenzusa, do društvenog ugovora o tome kakvu državu i društvo bi trebalo graditi. Ali to je i razumljivo s obzirom da je u prirodi autoritarnih populista da "prisvoje narod", da grade faktički, a ako je moguće i formalni monopol na komunikaciji s narodom.

Prava i slobode u ovom ustavu, iako su veoma obimno obrađeni, ne predstavljaju stvarni temelj najvišeg pravnog akta. Naprotiv, može se reći da je za ovaj Ustav "državna vlast izvor prava i sloboda čoveka i građanina, a ne njen garant" (Beogradski centar za ljudska prava, 1997, str.10). Iako sadrži uglavnom sve opšteprihvaćene međunarodne norme i principe o ljudskim pravima, ovaj ustav ih relativizuje odredbama koje upućuju na to da se zakonom utvrđuju uslovi za ostvarivanje pojedinih sloboda i prava, čime se dovodi u pitanje neposredna ustavna primenjivost prava i sloboda. Naime, takve mogućnosti su u suprotnosti sa savremenim standardima zaštite ljudskih prava i sloboda koji nalažu isključivo ustavni osnov za njihovo ograničenje, a osim toga, ne postoje ni ustavne garancije za to da zakonodavac neće ograničiti neka od prava i sloboda propisujući uslove i način njihovog ostvarivanja.

U suštini, i ovaj odnos prema ljudskim pravima i osnovnim slobodama umnogome govori o prirodi poretka i društva i o političkom identitetu zajednice na početku procesa tranzicije. Ovim ustavom je očuvan *kontinuitet podređivanja građanina poretku, a ljudskih prava ideologiji*.⁴

⁴ "Ustav Srbije od 1990. godine preuzeo je jednu od najspornijih odredbi iz člana 203, stav 2. Ustava SFRJ od 1974. godine o razlozima za zabranu korišćenja prava i sloboda. Ta odredba predstavlja ustavni osnov za proglašavanje i istovremeno oduzimanje prava i sloboda. Reč je, naime, o « delovanju koje ima za cilj nasilno menjanje Ustavom utvrđenog poretka, kršenje Ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina, izazivanje rasne i verske netrpeljivosti i mržnje«. Ustav Srbije navodi ovaj ustavni osnov u dva slučaja - kada

Populizam, kao slabo utemeljena ideologija u vreme jednopartijske države SFRJ opstajao je na temelju ideoloških postavki tog društva, a kada je došlo vreme nacionalizma vrlo brzo se prilagodio ulazeći u simbiozu s njim. Ta transformacija populizma iz jedne u drugu ideologiju, iz jednog u drugi poredak potvrđuje "kameleonsku prirodu" populizma i njegov simbiotski, odnosno parazitirajući karakter (Lutovac, 2018).

Posmatrano iz perspektive onih koji se zalažu za ustavnu demokratiju, odnosno vladavinu prava, bilo je vrlo jednostavno izvršiti transformaciju države i društva: ukinuti monopol jedne partije, uspostaviti višestranački sistem, doneti novi ustav koji bi bio pravi društveni ugovor i temelj nove demokratske zajednice, čija je okosnica vladavina prava, ograničiti i staviti pod kontrolu sprovođenje političke moći i funkcionalno urediti organizaciju države. To se, međutim, nije desilo 1990. godine u Srbiji. Umesto toga, iskorišćena je preovlađujuća, gotovo neupitna, ideološka plima demokratskih ideja da se pokriju uži pragmatsko-politički ciljevi stvaranjem ustavno-pravne fikcije i kvazi-demokratskih institucija.

Predstavnička demokratija i nacionalizam postali su politička i ideološka supstitucija za razrušenu federativnu višenacionalnu Jugoslaviju i ideologiju na kojoj je počivala. Pokazalo se, međutim, da je to bilo samo pragmatično uobličavanje ideje o legitimizaciji vladavine starih političkih vlastodržaca u novim okolnostima, a ne osnov za stvaranje modernih nacionalnih država.⁵ Trebalo je pred međunarodnom zajednicom i sopstvenim građanima predstaviti se u poželjnom svetlu i to je učinjeno uz pomoć onih intelektualaca i građana koji su, čak i kada su shvatili da je u pitanju samo demokratska fasada, bili spremni da stanu iza nje verujući da će biti stvoren demokratski prostor na kojem će se ubuduće voditi borba za stvarne demokratske reforme. Pokazaće se, međutim, da je taj prvi korak bio važniji nego što se moglo pretpostaviti i da je ostavio veoma ozbiljne posledice na dalji tok izgradnje političkog i ustavnog identiteta Srbije.

jemči slobodu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44) i kada jemči slobodu štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja (čl. 46, stav 6). Svojom dikcijom ovi ustavni razlozi za zabranu korišćenja navedenih političkih sloboda postavljeni su kao *kaučuk* pojmovi sa neslućenim mogućnostima tumačenja (čitaj: zloupotrebe) od strane nadležnog organa vlasti." *Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, str. 11.

⁵ Prve političke stranke u Srbiji nastale su političkom voljom vladajućih komunističkih partija. Već posle načelnog prihvatanja političkog pluralizma krajem 1989. godine i početkom 1990. godine formirane su prve opozicione stranke, ali su tek u julu 1990. godine usvojeni zakoni koji regulišu formiranje i delovanje političkih partija, tako da su u tom intervalu između načelnog prihvatanja i zakonskog regulisanja političke stranke delovale zahvaljujući "dobroj volji" i prećutnoj saglasnosti još uvek dominantnih komunističkih partija u obe republike. Više o političkim strankama u Srbiji i Crnoj Gori u: Goati, Vladimir, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Bar, Conteco, 2000.

Može se reći da je era uspona i vladavine Slobodana Miloševića obeležena populističkim tonovima u svim definisanim segmentima: *suprotstavljanje napaćenog srpskog naroda otuđenim elitama* koje su gledale samo sopstvene interese, *mobilisanje naroda uz pomoć strahova o egzistencijalnoj ugroženosti, neprijateljskog okruženja i domaćih izdajnika, te međunarodne zavere* koja uvodi "nepravedne sankcije" narodu koji se bori za pravdu i opstanak.

Međutim, taj tranzicioni postkomunistički populizam nije mobilisao ceo narod kako su to sami želeli da prikažu glavni akteri režimskog populizma. Nebojša Popov za period do početka 90-tih govori o režimskom i opozicionom populizmu (1993: 49). Ipak, okolnosti nedovršene države, nepostojanja razvijenih institucija omogućavao je da se sa relativnom većinom vodi apsolutistička politika, što potvrđuje tezu da su u neliberalnim demokratijama, odnosno neliberalnim zemljama u tranziciji negativne posledice populizma u kombinaciji sa konfliktnim političkim programima – pogubne za političku zajednicu.

Populizam u vreme tranzicione nade 2000-2003

Svrgavanje Miloševića s vlasti 5. oktobra 2000. godine neki nazivaju Petooktobarska revolucija, jer se dogodilo uz masovno učeće građana (naroda) koji su branili izbornu volju i suprotstavili se uzurpaciji vlasti i jer je najavljena suštinska promena poretka, a ne tek obična smena vlasti. Milošević se prethodno legitimisao na formalno demokratskim izborima, ali ti izbori nisu bili fer i slobodni. Vlast je bila u rukama jednog čoveka, vođe, bez obzira na kojoj se funkciji nalazio i kakva je imao ovlašćenja i nadležnosti. Politički procesi su se odvijali pod njegovom kontrolom i nadzorom njegovih saradnika.

Petooktobarske promene došle su na talasu širokog i dubokog narodnog (građanskog) nezadovoljstva, u uslovima teške ekonomske i socijalne situacije i međunarodne izolacije Srbije. U programsko-političkom i ideološkom smislu DOS (Demokratska opozicija Srbije) bio je pokret koji je okupljao raznolike aktere ujedinjenje s ciljem da promene režim i krenu u suštinske reforme države i društva. Imao je neke elemente populističkog pokreta i stila, ali su mu ciljevi bili reformatorski. Stvarni lider DOS-a Zoran Đinđić nije mnogo mario za građenje sopstvene harizme i rejtinga, nego je bio okrenut reformskim promenama. Vojislav Koštunica kao istureni lider zbog rejtinga i opšte prihvatljivosti takođe nije bio sklon

populističkoj izgradnji kulta ličnosti, ali je od početka imao sklonost da u populističkom maniru «volju naroda» suprotsavlja «nedostojnim elitama». Njegova vizija promena je bila drugačija: postepene promene bez revanšizma prema onima koji su bili nosioci vlasti, pa i zloupotrebe vladavine u Miloševićevoj eri.

Može se reći da je pojava Đinđića kao lidera u Srbiji pre bio incident, rezultat sticaja okolnosti, nego izraz većinskog očekivanja u političkom javnom mnjenju. Đinđić nije bio populistički lider velike popularnosti. Naprotiv, on je bio možda jedini lider koji je imao slabiji rejting od pokreta (DOS) i partije (DS) koju je predvodio. Pokušao je da za kratko vreme promeni ono što se menjati moglo, na zgarištu nedovršene države i premodernog društva, devastirane ekonomije, osiromašenog i prevarenog «naroda». Ne obazirući se na rejting i na nereformisane i nelustrirane službe bezbednosti, brojne neprijatelje reformi kojima promene, naročito nagle i suštinske nisu odgovarale – vrlo brzo se suočio sa otporima unutar DOS-a i van njega postajući otvorena meta demagoških i kvazipatriotskih kritika. Pucnji u njega bili su pucnji u brze reformske promene kojima je vodio Srbiju.

Postđinđićevski period 2004-2012

U skladu sa novonastalom preraspodelom političkih snaga, vrlo brzo se posle ubistva Zorana Đinđića fokus političke pažnje premeštao sa suštinskih reformi na narodnjačke teme što bi se eufemistički moglo nazvati prilagođavanje politike očekivanjima i specifičnostima srpskog naroda. Ostala je proevropska orijentacija i retorika, ali ona više nije bila dominantna. Pitanje odnosa prema Kosovu i Metohiji stavljano je u istu ravan, ili ispred evropskih integracija. Elementa populizma, poput populističke retorike i komunikacije bilo je među političarima na vlasti, ali se ne bi moglo reći da je populizam bio na vlasti, pre bi se moglo reći da je bio u opoziciji i polako se iz duboke opozicije vraćao na otvorenu političku scenu sve bližu vlasti.

Populističkih izleta je bilo i kod evropski orijentisanog Borisa Tadića (istinskog demokrate koji se zalaže za građanske vrednosti) i to kroz njegov stil i javni nastup kojem je pridavao veliku pažnju i kroz pokušaje da se prikaže kao evropejac koji razume svoj narod i radi za njegovo dobro, kandidujući se na predsedničkim izborima kao kandidat građana, a ne svoje stranke. Populističke sklonosti iskazivao je „oslušivanjem narodne volje“, često formulišući dnevnu politiku na osnovu stalnih istraživanja javnog mnjenja koja su, između ostalog, pokazivala nepopularnost političkih stranaka. Osim posredne komunikacije sa narodom

putem javnog mnjenja (i direktne na izborima) u praksi je pokazivao sklonost ignorisanja ne samo svoje stranke, nego i državnih institucija postavljajući na mesto premijera Cvetkovića čoveka nespornog kvaliteta kao eksperta preko kojeg je mogao da vrši faktički politički uticaj kao predsednik države koji nema velika ovlašćenja, ali ima legitimnost od naroda izabranog predsednika. No taj način Tadićev političkog delovanja nikako se ne bi mogao nazvati populizmom u užem, radikalnom smislu. Tadićevo korišćenje populističkih tehnika i metoda ni u jednom trenutku nije dovelo u pitanje suštinu reprezentativne demokratije niti pluralizam kao njeno prirodno stanište. Zato se može reći da je on bio demokratski lider koji nije dovelo u pitanje osnove liberalne demokratije niti je svoju politiku zasnivao na produkovanju i obračunu sa «opasnim drugima» kako to rade populistički lideri.

Koalicija kvazidesnog i kvazilevog populizma 2012-2020

Ako se za 90-te godina XX veka može reći da su obeležene sukobom kvazilevog (postkomunističkog) i kvazidesnog (antikomunističkog) populizma, onda se za ovaj period može reći da je obeležen koalicijom ta dva populizma. Oba su i dalje *kvazi* jer se pozivaju na neke vrednosti levice i desnice, a u praksi daleko su od toga da se mogu nazvati levicom ili desnicom – pre bi se mogli nazvati lošom kopijom ili iskrivljenim tumačenjem levice i desnice.

Posle petooktobarskih promena 2000. godine započet je ogroman posao izgradnje državnih i društvenih institucija vraćanja poverenja u vlastite snage i mogućnosti na svim društvenim planovima. Očekivanja građana (naroda) su bila takođe ogromna što će se pokazati kao mač sa dve oštrice. Pokazaće se da je brzina i zahvat promena bio ispod tih očekivanja, ali ispod realnih mogućnosti što je sve uticalo na trijumfalni povratak glavnih aktera iz 90-tih godina XX veka. Ipak, neke su se stvari značajno promenile: proevropska politika, na primer, postala je gotovo opšteprihvaćena među značajnim strankama; nacionalna isključivost više nije deo mejnstrim politike, NVO više nisu “nepoželjan drugi”. Čini se, međutim, da je takva promena rezultat pre svega pragmatične procene da će doprineti većem koalicionom potencijalu stranaka koje su se promenile i da neće biti smetnja međunarodnom prihvatanju, nego što je to iskrena promena političkog kursa.

Populizam se na velika vrata vraća na vlast formiranjem SNS-SPS (Srpska napredna stranka-Socijalistička partija Srbije) parlamentarne većine i formiranjem Dačićeve vlade 2012.

godine u kojoj je prvi potpredsednik vlade Aleksandar Vučić bio stvarni «čovek broj jedan», koji je čekao prvu priliku da na prevremenim izborima formalizuje svoju dominaciju. Koalicija SPS - SNS označila je početak vladavine koalicije dva populizma: kvazilevog i kvazidesnog i eru vladavine jednog čoveka Aleksandra Vučića koji je oličavao sve ono što autoritarni populizam jeste ili što se o njemu misli da jeste: od uzurpacije svih poluga vlasti, urušavanja državnih i društvenih institucija, suzbijanja pluralizma, preko upadljive kontrole medija, demagogije, političkog stila gradnje kulta ličnosti sve do stvaranja slike vladavine u ime naroda koja se legitimiše suprotstavljanjem “korumpiranoj eliti” nekadašnje vlasti i borbi za narodne interese zaštitom od “opasnih drugih” oličenih u neprijateljima - u međunarodnoj zajednici, okruženju ali i od unutrašnjih neprijatelja.

Srbija je specifična po tome što je jedna stranka - SNS, nastala od radikalno desne Srpske radikalne stranke (SRS) - napravila zaokret u ideološkom i programskom smislu i posle osvajanja vlasti počela prema spolja da se ponaša kao pokret zadržavajući unutar sebe osobine čvrsto organizovane liderske stranke. Vučić je SNS pretvorio u stranku koja okuplja sve one koji ga podržavaju: stranke, pokrete, udruženja, pojedince. Sve koalicione partnere vodi i kontroliše kao pokret raznorodnih partija u ideološkom i programskom smislu. Razlika između SNS-a i pokreta u razvijenim demokratskim državama Evrope je u tome što on nema ideologiju iza koje stvarno stoji, niti jasne programske ciljeve. Posebnost je i to da takav pokret deluje u Srbiji koja nema vladavinu prava, razvijene institucije, niti slobodne medije – što njegovu poziciju čini monopolističkom i ne ostavlja ni malo prostora za ravnopravnu i fer borbu za podršku birača. Izneverena obećanja, zaokreti u politici, afere, prevare birača – ne utiču na pad rejtinga, naprotiv, njihov, odnosno njegov rejting je stabilno visok.

Afere poput učešća oca ministra unutrašnjih poslova u trgovini oružjem na štetu države, bespravnog rušenja u naselju Savamala u centru Beograda ili bespravne gradnje na vrhu Kopaonika, iznevereno obećanje da neće biti smanjivanja penzija i slično - odrazilo bi se, u najmanju ruku, negativno na rejting aktera, ako ne i na pad vlade, ali u Srbiji nije tako, pre svega jer nema slobodnih medija, nezavisnog pravosuđa i državnih institucija koje bi svojim nepristrasnim delovanjem podstakle građane da izvrše pritisak na inkriminisane političare. Umesto toga, jedna stranka, tačnije jedan čovek koji je uzurpirao sve institucije u državi odlučuje o svemu, pa i o epilogu svih afera. Virtuelna realnost koju predstavlja biračima je jedina koja je šire medijski dostupna biračima. Nema prostora za kritičku reč i delovanje, što utiče na povlačenje u privatni prostor građana koji bi tome mogli stati na put.

Populizam je u nedostatku ideologije dominantne partije postao zamena za ideologiju, "vođa" je postao zamena za institucije, partijske direktive zamena za zakone. U medijskoj sferi koja je pod kontrolom dominantne vladajuće partije vođa je demonstrirao populistički stil predstavljajući se kao čovek koji samo razmišlja o tome kako će narodu biti bolje: preko marketinških akcija poput direktnih razgovora sa "običnim ljudima", spavanja u kasarni, fingiranog spašavanja deteta zavejanog snegom ili diskvalifikacije oponenta koji se tretiraju kao neprijatelji naroda i štetočine. Samo pod potpunom kontrolom ogromne većine medija neispunjena obećanja i politički zaokreti mogli su biti prikazivani kao dosledna politika i kao veliki uspesi. Krićka misao nije imala prostora u tako kontrolisanim medijima, a samokritika je odavno izbaćena iz političkog rećnika.

Na ekonomskom planu je posebno izražena razlika između onog što je stvarno i onog što je medijski prezentirano: u medijima zaštita nacionalnih interesa i borba za bolji život naroda, a u stvarnosti zaštita krupnog kapitala i stranih investitora, zaštita javnih preduzeća koja su partijsko finansijsko utočište. Politika štednje koju je sprovodila vladajuća koalicija tokom ovog perioda vodila je sve većem osiromašnju građana i stvaranju sve veće nejednakosti u društvu. Na socijalnom planu politika koja se vodi prikazuje se kao socijalno odgovorna u čijem središtu je zaštita najsiromašnijih, međutim u stvarnosti je sve veći broj siromašnih, onih koji napuštaju zemlju, nejednakost u prihodima postaje najveća u Evropi...

Nedemokratska politička kultura bila je sve izraženija. Politićki protivnici se nisu tretirali kao suparnici sa kojima se nadmeće, nego kao neprijatelji koje je potrebno uništiti za dobro naroda i države.

Dakle, od kraja 80- tih godina XX veka do danas populizam u Srbiji je menjao svoje pojavne oblike, lidere, opasne druge, politički stil, ali je imao jednu zajedničku nit: nastojanje da se institucije reprezentativne demokratije stave pod direktnu kontrolu i podrede volji vođe, odnosno volji naroda koju tumači popularni vođa.

Vođa i populizam

Autorski tekst predsednika Srbije Aleksandra Vućića, objavljen u provladinom dnevnom listu Politika 10. jula 2019. godine može poslužiti kao paradigmatican primer odnosa autoritarnog vođe prema javnom mnjenju. Iako svakodnevno okupira celokupan medijski prostor, ovaj

Vučićev tekst je poseban po tome što u njemu suštinski iskazuje autoritarnu i populističku suštinu svoje vladavine. Tekst predsednika Srbije pod naslovom „Elita i plebs“ obiluje primerima populističkog načina komuniciranja – on šalje poruke narodu, a narod nisu svi građani Srbije. U suštini on se obraća svojoj ciljnoj grupi lojalnom „narodu“, onima koji ga podržavaju ili barem nisu protiv njega (Lutovac, 2020).

Tipično populistički on se obrušava na elitu nazivajući je kvazi-elitom. A kvazi-elita su oni koji kritikuju njega, odnosno vlast. Simptomatično je da on svoj antielitistički tekst objavljuje u „elitističkoj“ Politici, a ne u nekim „narodnim“ novinama ili tabloidima. On to čini iz simboličkih razloga, jer je u pitanju « najugledniji » dnevni list, ali suštinski je svejedno kome daje izjavu ili autorski tekst, jer to posle ionako svi prenesu i prenose danima. Vučić se obraćao onima koji su za njega pod uticajem svakodnevne medijske propagande, onima koji su primorani da glasaju za njega zbog pritisaka i ucena, onima koje svakodnevno obmanjuje i preti im neprijateljima spolja i iznutra, ljudima uplašenim za goli opstanak, onima koje svakodnevno uverava da je istovremeno i pripadnik elite i da je čovek iz naroda, da je mirotvorac i ratnik, da će uraditi sve za narod i da mu je to jedini smisao postojanja.

Elite, odnosno kvazi-elite, koje on gleda sa toliko prezrenja u suštini su prilično šarolika i nehomogena grupa koja se obično klasifikuje na političku, ekonomsku, kulturnu ili intelektualnu elitu. Populisti ih stavljaju u isti koš dajući im attribute: korumpirana, eksploatatorska, nemoralna, sebična i arogantna, nesposobna... „oni“ su glupi, lenji, aljkavi, kako to reče Vučić, ili izdajnici, ološ, lopovi...

Vučić ne samo da pripada političkoj kasti na vlasti, nego i određuje ko će biti ekskluzivni član te kaste. Istovremeno, on se retorički bori za siromašne i obespravljene, a u praksi je upravo on taj koji generiše siromaštvo i obespravljenost. On je za evropske vrednosti, ali sve što radi je suprotno evropskim vrednostima. On je za EU, ali mediji pod njegovim uticajem favorizuju Rusiju i antizapadno su orijentisani. Predstavlja se kao Robin Hud, a u stvari je, sudeći prema činjenicama, on taj koji produbljuje nejednakost u društvu prebacujući teret fiskalne stabilnosti na siromašnije.

Nejednakost građana po visini dohotka (dohodovna nejednakost) u Srbiji je najveća u Evropi i merena “džini koeficijentom” iznosi 38 (što veći koeficijent veća nejednakost), rečeno je na simpozijumu „Nejednakost u Srbiji“ u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti

krajem 2018. godine. Podatak da 20 odsto najimućnijih imaju devet puta veća primanja od 20 odsto stanovništva sa najmanjim prihodima, to činjenično potvrđuje. Za takvu situaciju prema mišljenju Mihaila Arandarenka, profesora na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, zaslužni su slabi efekti poreskog sistema i socijalnih transfera. Da je sa stanovišta jednakosti poreski i sistem socijalne zaštite neadekvatan pokazuje i to što je nejednakost u Srbiji pre poreza i socijalnih transfera slična kao i u EU, a nakon njih veoma visoka. U Srbiji 52 odsto ukupnih poreskih prihoda dolazi od PDV-a koji je regresivan, više opterećuje siromašne od bogatih, dok u EU PDV daje 34 odsto poreskih prihoda. S druge strane direktni porezi, kao što su porezi na rad, dobit, imovinu koji su progresivni, više opterećuju bogate nego siromašne, u Srbiji daju 16 odsto ukupnih prihoda, a u EU 33 odsto.

Dakle, autoritarni predsednik Srbije se zalaže za vladavinu naroda, a uzurpirao je svu vlast i građane tretira kao podanike. Sve vreme građane naziva narodom, ali pod narodom ne podrazumeva sve građane, nego samo one koji su za njega. On govori u ime naroda, a narod čine samo oni koji njega podržavaju. Po svemu navedenom klasični autoritarni populista. Autoritaran je zato što prekoračuje ovlašćenja, ne trpi kritiku, ne dozvoljava ograničenja svoje vlasti, guši slobode, generiše i sprovodi nasilje svake vrste: od verbalnog, preko institucionalnog do nasilja nad zdravim razumom. Opsenarenje mu je glavna odlika političkog stila, prinuda, nasilje i obmane glavni politički alat.

Populista je, između ostalog, zato što je antielitista, zato što guši pluralizam, zato što relativizuje i ignoriše institucije, procedure i zakone, zato što ne želi posrednike između sebe i naroda, pompezno uklanja ograde na mitinzima na kojima su ljudi prinudno dovedeni, razgovara u ranim jutarnjim časovima u zgradi Vlade o njihovim problemima, spava u kasarni i jede vojnički pasulj...

Reprezentativni predstavnik epohe post-istine i post-morala: igra na emocije kada mu činjenice ne idu u prilog ili činjenice upodobljava virtuelnoj stvarnosti koja postoji u njegovoj glavi i njegovim medijima. I kada greši, radi to za dobrobit naroda. Etici odgovornosti suprotstavlja etiku dobrih namera, iako se često poziva na Maksa Vebera. I može mu se, kad već niko drugi nema šansu bilo šta i bilo gde od toga da ospori.

Populisti ne žele da se svide svima, nego samo onima koje su oni sami označili kao narod. Naprotiv, populistima su potrebni "opasni drugi" kako bi se profilisali kao zastupnici naroda

koji ga štite od tih “opasnih drugih”. Nekada su to nacionalne (etničke) manjine, nekada su to nevladine organizacije, nekada, politički protivnici koji se diskredituju kao neprijatelji, a nekada su to spoljni “opasni drugi” – pojedine države, susedi, velike sile, međunarodne kompanije, nevladine organizacije...

Aleksandar Vučić je otelotvorenje autoritarnog populiste i po tome što ne mari za ideologiju, populizam mu je ideologija, i po tome kako komunicira, kako politički mobiliše i na koji način svoju stranku organizuje, njegov stil je populistički... Zato je svaki njegov nastup unapred lišen svake originalnosti, on je identičan desetinama drugih populista koji “brane” svoje narode od “zavera elita”. Ton, stil, poruke su u skladu s njegovim političkim karakterom i temperamentom. Zajedljivost i sarkazam osnovna su obeležja polemičkog tona u obračunu sa zamišljenim neprijateljem.

I površna semantička analiza autorskog teksta u “Politici” ukazuje na autoritarca koji ne bira reči, ili bolje rečeno bira ih tako da produbi podele. Konflikt je njegov način da se održava na vlasti. Ne obazire se na ustavna i zakonska ograničenja. On je taj koji izriče nepobitne političke istine, on tuži i sudi, brani neodbranljivo, štiti lojalne saradnike svojim autoritetom. Veliki broj afera koje su, svaka pojedinačno bile dovoljne za pad vlade, on je okončavao javnim oslobađajućim instrukcijama. On šalje poruku “svom narodu” da će sam odlučiti kada će se povući, jer na izborima ne može da izgubi. Ta vrsta samouverenosti počiva na činjenici da je uzurpirao sve poluge vlasti i gotovo sve medije, na činjenici da on uređuje izborne uslove i broji glasove.

Srbija u vreme vladavine Aleksandra Vučića nije postala stabilna demokratska država, nego je, naprotiv, odraz pokušaja da se osigura i definiše vlast po meri vođe i njegovih saradnika. Vođa je koristio populizam u svim njegovim vidovima i oblicima: zaoštrio je retoriku prema “opasnim drugima”, arhi-neprijateljima, nacionalizam je koristio kao sredstvo osvajanja, učvršćavanja i kao sredstvo održavanja na vlasti. Čak i izraženije nego u doba slobodana Miloševića, vođa i mediji, ključni akteri populističke građevine bili su u dobitničkoj simbiozi. Može se reći da je dominacija i kontrola nad medijima bila izraženija nego u vreme Miloševića. Mediji su stub zarobljene države i društva u vreme Aleksandra Vučića.

Neprikosnoveni vođa osvojio je sve poluge vlasti, kao i Milošević pre njega, ali je, kao i on pre njega, to koristio za jačanje lične vladavine, a ne za izgradnju liberalne demokratije, kako su to kontrolisani mediji predstavljali.

Uticao društvenog i političkog konteksta na prirodu populizma

U razdoblju od 2012. do 2020. godine u Srbiji postoje formalne demokratske institucije koje su lišene sadržaja. U praksi nosioci vlasti su u povlašćenom, odnosno apsolutno dominantnom položaju. Oni manipulacijama državnim resursima i institucijama kao usavršena mašinerija iz 90-tih godina XX veka imaju toliku prednost u političkim sučeljavanjima da ih potpuno obesmišljavaju. Opozicioni politički akteri potpuno su u neravnopravnom položaju. Na taj način odstranjen je temeljni demokratski princip ravnopravnog učešća u izbornom nadmetanju. Izbori se održavaju redovno, ali je opozicija u podređenom položaju u svakom smislu - zbog finansijskog inženjeringa, zbog uticaja na medije ili potpune kontrole medija, zbog nepostojanja nezavisnog pravosuđa, zbog prigušenog javnog mnjenja, potisnutog građanskog društva. Sve to je omogućilo političkim elitama na vlasti ogromnu prednost, te je otuda ovakav poredak svojevrsni hibridni poredak koji prirodno teži da potisne liberalne elemente demokratije, naročito tamo gde su institucije nejake i gde je nerazvijeno kritičko javno mnjenje, kao što je slučaj u Srbiji. Dakle, u pitanju je nerazvijena politička zajednica i u pogledu političke prakse, političke kulture i u pogledu državnih i javnih institucija.

Ako bismo o ishodima demokratizacije u Srbiji zaključivali na osnovu izveštaja Evropske komisije, moglo bi se reći da je demokratizacija, kao ishod procesa evropskih integracija, tek na samom početku u mnogim oblastima, da postoji verbalna politička volja da se ona produbljuje, ali da to načelno opredeljenje često biva potisnuto u drugi plan pod uticajem užih interesa političkih elita. Izveštaj EK za 2018. godinu iskoračio je iz dotadašnjih diplomatskih formulacija i znatno jasnije i neposrednije ukazao na krupne nedostatke u ostvarivanju evropske agende. Ako bismo se, pak, o ishodima demokratizacije Srbije informisali isključivo iz izvora Vlade ili medija pod uticajem i kontrolom Vlade, onda bi slika o Srbiji bila slika već stabilizovane demokratije koja se nosi sa problemima „kritizera“

(kritičara vlasti) i nepravednom politikom uslovljavanja EU, dakle tipično populistički ugao posmatranja.

U stvarnosti je znatno drugačije nego u virtuelnom svetu vladajućeg režima: nema stvarne podele vlasti, demokratski procesi su sa ozbiljnim nedostacima, izbori se sprovode u uslovima potpunog favorizovanja stranaka na vlast uz pritiske na aktore i birače na terenu; politička korupcija je postala uobičajena stvar; nema uslova za fer političko nadmetanje, opozicija je na udaru privatnih medija koji dobijaju državnu pomoć i privilegovan položaj na osnovu političkog uticaja, državni mediji se ponašaju kao partijski servis najjače vladajuće stranke i bilten najmoćnijeg čoveka u državi.

Efektivno ograničenje vlasti ne postoji. Parlament deluje kao servis izvršne vlasti. Velika većina medija je pod kontrolom ili pritiskom izvršne vlasti, a oni koji nisu pod stalnim su političkim i finansijskim pritiscima. Kritika se tretira kao neprijateljska delatnost, a kritičari neretko kao neprijatelji države. Kritički osvrti mogu se videti jedino u niskotiražnim dnevnim listovima i nedeljnicima, na jednoj privatnoj televiziji i na društvenim mrežama. Odnos izvršne vlasti i medija pod njenim uticajem prema nezavisnim državnim organima je neprimeren. Građanske inicijative i protesti ne uzimaju se za ozbiljno, Ustav i pravo podređuju se privatnim interesima, a umesto vladavine prava postoji vladavina stranke, odnosno vladavina jednog čoveka i onih koji su mu podređeni.

Ključna načela i vrednosti EU deo su programskih opredeljenja velikog broja relevantnih političkih stranaka u Srbiji; ima ih u pravnim i politikološkim udžbenicima i u najvišem pravnom aktu, ali u praksi nisu zastupljena u dovoljnoj meri. Vladavina prava je u senci vladajuće partije, odnosno njenog lidera koji svoj legitimitet crpi u popularnosti, a nju transponuje na donošenje odluka unutar i van svojih nadležnosti. On se postavlja kao vrhovni društveni arbitar, kao *pater familias* koji se pokroviteljski odnosi prema drugim institucijama i koji svoju politiku zasniva na „direktnoj komunikaciji sa građanima“.

Nasuprot tome, demokratska politička zajednica vladavine prava, odnosno stabilizovana demokratija, jeste zajednica u kojoj se poštuju ljudska prava, demokratske procedure, u kojoj je svaka grana vlasti efektivno ograničena kako se ne bi mogla prekoračiti ovlašćenja koja svaka od njih ima. Formalno zalaganje za ova načela i vrednosti je neophodno, ali ne i dovoljno. Potrebno je da se u praksi delotvorno sprovode demokratski principi i promovišu

proklamovane vrednosti. Srbija je na tom putu, na putu sa mnogo prepreka, još veoma daleko od cilja.

Populizam tu nije od pomoći jer ne pomaže da se otklanjaju defekti u gradnji liberalne demokratije. Naprotiv, u ime demokratije ti defekti se prikrivaju, modifikuju ili čak neguju na uštrb izgradnje demokratskog društva koje teži uravnotežavanju demokratskih i liberalnih vrednosti.

Završna razmatranja

Uzroci pojave populizma u liberalnim demokratijama su raznovrsni: od onih koji proističu iz same strukture i prirode funkcionisanja razvijenih demokratskih poredaka, preko konkretnih (kontekstualnih) koji se javljaju u vreme političkih i(li) ekonomskih kriza. Supstancijalno važan sastojak pojave populizma kao relevantne, naročito kao dominantne pojave, jeste pojava “harizmatičnog” lidera i medija masovne komunikacije koji mu daju podršku. U neliberalnim demokratijama tlo za pojavu populizma je još plodnije jer ne postoji tradicija demokratske političke kulture, državne i društvene institucije su nerazvijene, vladavina prava u biti ne postoji, a autoritarna politička svest je povoljna za pojavu vođa mesijanskog tipa koji uz podršku medija rekonceptualizuje etablirane političke postulate.

Društveni i politički kontekst postavlja margine i suštinski određuje prirodu populizma i njegove domete, pa time i njegove posledice. Populisti u različitim političkim zajednicama u osnovi mogu imati isto ili slično shvatanje politike, ali ono je ispunjeno različitim sadržajima na šta utiču različite tradicije i iskustva, različiti ekonomski i društveni konteksti.

Polazeći od pojmovnog određenja i predstavljenih koncepata demokratije, Srbija bi se danas mogla svrstati u neliberalne demokratije, koje odlikuje to što, i pored postojanja redovnih izbora, ti izbori nisu slobodni i pošteni, a izabrana politička klasa nije sklona poštovanju ustavnih i zakonskih ograničenja svoje vladavine, nego je spremna da, zarad očuvanja svojih posebnih interesa, narušava demokratska načela i procedure, slobode i prava građana. Poredak koji želi izbeći ili ukinuti ograničenja uspostavljena u demokratskom procesu zarad zaštite temeljnih prava i sloboda - naziva se i *populističkom demokratijom* (Knopff, 1998; Šalaj, 2012; 2013). U takvom modelu zajednice „narodna volja“ je merilo i izgovor za sve; bilo kakvo ograničavanje te volje proglašava se udarom na demokratiju, a to se upravo

dešava veoma često u političkom životu Srbije (Lutovac, 2020). Odbrana narodne volje u praksi se svodi na težnju za neograničenom vlašću i marginalizacijom političkih manjina i neutralizovanjem svih onih koji zahtevaju ograničavanje vlasti.

Polazeći od literature o populizmu i različitim gledištima na posledice kakve populizam može imati, odnosno polazeći od toga da se na populizam može gledati s jedne strane kao na pretnju idealu i praksi liberalne demokratije, a s druge strane kao na korektiv elitističkim tendencijama savremenih predstavničkih demokratija – važno je uzeti u obzir i razvijenost predstavničke demokratije, njenih institucija, političke kulture i političke prakse.

Dok u zemljama sa dugom tradicijom demokratske političke kulture, razvijenim državnim i društvenim institucijama populizam, načelno, može imati upozoravajuću, korektivnu ulogu koja bi mogla voditi uravnotežavanju disbalansa između liberalnih i demokratskih elemenata predstavničke demokratije – u zemljama neliberalne nekonsolidovane demokratije populizam ne može imati takvu ulogu, jer još uvek nema razvijenih institucija, demokratske političke kulture i ustaljene demokratske prakse. Naprotiv, u takvim uslovima populizam se pokazao kao ozbiljna prepreka uspostavljanju ili konsolidovanju ključnih elemenata reprezentativne liberalne demokratije. Primer Srbije to potvrđuje (Lutovac, 2020).

Jaz između demokratskih ideala i stvarnog funkcionisanja u takvim društvima je predubok i preširok da bi se mogla očekivati korektivna uloga populizma. Ako se tome doda ekonomska i politička kriza koja nije incident ili prolazna pojava u razvoju nego stalno stanje stvari, onda je socijalno-ekonomski kontekst u ovakvim političkim zajednicama dodatni uzrok pojave populizma i svega onog što ga prati. Tu nema prevelike napetosti između liberalnih i demokratskih elementata političkog poretka, jer se liberalno tek razvija, a demokratsko se pojednostavljeno tumači i praktikuje kao apsolutno pravo većine da u ime naroda sprovodi svoju volju ne uvažavajući prava i stavove političke manjine.

U kontekstu nerazvijenih institucija, nedemokratske političke kulture, stalne političke i ekonomske krize stvara se veliki prostor za pojavu populističkih lidera, navodno punih razumevanja za potrebe naroda, spremnih da se suoče sa korumpiranom elitom i “opasnim drugima”. Uz pomoć medija koji su najpre, zbog atraktivnosti takvih lidera spremni da im daju prostor, a potom i zbog političkog uticaja kojem ne žele da se odupru zarad finansijskih

podobnosti ili privilegija – populistu dobijaju snažan vetar u leđa, koristeći ga za sopstveno, a ne opšte dobro.

U takvim okolnostima populistu suzbijaju pluralizam, kritičku misao, ograničavaju medijske slobode, na institucije gledaju kao na sopstveni servis, a ne kao na opšte dobro - ne doprinoseći time korekciji defekata političkog sistema, nego upravo suprotno, sprečavanju njihovog otklanjanja. Sve u svemu, niti je populizam 90-tih godina XX veka doprinosa niti ovaj danas doprinosi demokratizaciji političke zajednice niti modernizaciji društva i privrede, pre bi se moglo reći da je kamen o vratu društva u celini. Tekovine i praksa populizma ne samo da nisu doprinosili približavanju poželjnoj ravnoteži demokratskih i liberalnih vrednosti nego su bili ispod nivoa i glavnih tokova u srpskoj kulturnoj i političkoj istoriji “koji je težio skladu slobode građanina i slobode države” (Popov, 1993: 58). Postavši dominantna pojava srpski populizam je marginalizovao težnje za modernizacijom koje su i ranije postojale u istoriji srpskog naroda (Popov, 1993). Aktuelni populistu morali su da vode računa o činjenici da veliki broj stanovnika, ipak, podržava proces evropeizacije, a time i modernizaciju društva.

Populizam je opšta pojava koja se javlja u svim društvenim porecima pa tako i u društvima u tranziciji (Lutovac, 2017a). I sve je raširenija i prodornija. Shvaćen kao slabo utemeljena ideologija populizam je testiran i kroz javno-mnjensko istraživanje, analizu i sintezu političkih aktera i fenomena u Srbiji. Pokazalo se da i u Srbiji kroz razičita razdoblja funkcioniše eklektički spoj elemenata različitih ideologija koji su neretko protivurečni ali sa glavnim obeležjima koja su konstanta: veličanje naroda, antagonistički otpor prema elitama i “drugima” koji ugrožavaju državu i(li) naciju (Lutovac, 2017b). I u neliberalnim kao i u liberalnim demokratijama populizam može biti slabo utemeljena ideologija, kvazi ideologija ili tek tehnika, stil vladanja bez ideološkog utemeljenja. Društveni i politički kontekst postavlja margine i suštinski određuje prirodu populizma i njegove domete, pa time i njegove posledice.

U kontekstu nerazvijenih institucija, nedemokratske političke kulture, stalne političke i ekonomske krize stvara se veliki prostor za pojavu populističkih partija, pokreta i lidera, navodno punih razumevanja za potrebe naroda, spremnih da se suoče sa „korumpiranom elitom“ i „opasnim drugima“. Mediji su zbog atraktivnosti takvih aktera spremni da im daju

prostor. Takođe, mediji ne žele da se odupru političkom uticaju populista koji medijsku pažnju koriste za sopstvenu promociju.

I na primeru Srbije se pokazuje da se privlačnost populizma zasniva na:

- pozivanju na neposredno sprovođenje volje naroda i jednostavnom narodnom govoru
- porukama o ujedinjenju naroda ili homogenizaciji oko nekih važnih tema,
- na antielitističkim stavovima,
- odnosu nepoverenja prema otuđenim državnim i društvenim institucijama i
- tvrdim stavovima prema „opasnim drugim“.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da su najznačajniji elementi populizma u javnosti Srbije rašireni ili apsolutno ili relativno većinski – što se iskazuje u odnosu građana prema političkoj eliti i ulozi naroda, prema vođi, demokratiji i njenim institucijama, te prema „opasnim drugim“ (Lutovac, 2017b). Pored toga, na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da većinu u Srbiji čine pasivni građani, nezainteresovani za politiku i opterećeni ekonomskim i socijalnim problemima, što nije ohrabrujuće u kontekstu borbe za uspostavljanje i konsolidaciju demokratskih institucija i obrazaca ponašanja.

Literatura

Dimitrijević, Nenad, (2004), “Srbija kao nedovršena država”, Vujadinović, Dragica/Veljak, Lino/Goati, Vladimir/Pavićević, Veselin (ur.), *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga II, Civilno društvo i politička kultura, CEDET, Beograd, str. 57-71.

Đinđić, Zoran, (1998), *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

Goati, Vladimir, (2000), *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Conteco, Bar.

Knopff, Rainer, (1998), “Populism and the Politics of Rights: The Dual Attack on Representative Democracy”. *Canadian Journal of Political Science*, 31 (4): 683-705.

Lutovac, Zoran, (2017a) „Populizam i demokratija u Srbiji“, u: *Populizam*, ur. Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 49–66.

Lutovac, Zoran, (2017b), "Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji", u: *Građani Srbije i populizam – Javno mnjenje Srbije 2017*, ur. Zoran Lutovac, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd, str. 13–40.

Lutovac, Zoran, (2018), "Populizam i demokratija – elementi populizma u javnom mnjenju Srbije", u: *Mediji, kultura i umetnost u doba populizma*, urednice Mirjana Nikolić i Milena Dragičević Šešić, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, CLIO, str. 41-60;

Lutovac, Zoran, (2020), "Populism and the Defects of Democracy in Serbia", *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*. Belgrade, Winter 2020, Center for International Relations and Sustainable Development, pp.192-205.

Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*, New York, Cambridge University Press.

Pappas, S. Takis, (2016), "Modern Populism: Research Advances, Conceptual and Methodological Pitfalls, and the Minimal Definition", *Politics: Oxford Research Encyclopedias, Online Publication*, Oxford University Press.

Popov, Nebojša, (1993), *Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave*, Vreme – specijalni dodatak, 24.V 1993, br.135, Beograd.

Sajo, Andras- Losonci, Vera, (1993), "Rule by Law in East Central Europe: Is the Emperor's New Suit a Straightjacket?", in Greenberg, D, et al (eds.) *Constitutionalism and Democracy. Transition in the Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford.

Sartori, Đovani, (2013), *Uporedni ustavni inženjering*, četvrto izdanje, prevod: Maja Miličević, Filip Višnjić, Beograd, str. 223.

Šalaj, Berto, (2012), « Suvremeni populizam ». *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9 : 21-49.

Šalaj, Berto, (2013), «Demokracija i populizam: Doktor Jekyll i gospodin Hyde». u : Milardović, Anđelko i Jožanc, Nikolina (ur.) *Demokracija i postdemokracija*, Zagreb : Pan liber, 129-152.

Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju, (1997), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.